

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 271.222:929(477)"19/20"

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.1>

Бондаренко Віктор Дмитрович,
*доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри богослов'я та релігієзнавства
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0003-4251-3448
v.d.bondarenko@udu.edu.ua*

Висоцька Тамара Михайлівна,
*доктор філософії,
головний спеціаліст Державної служби України
з етнополітики та свободи совісті
orcid.org/0000-0001-9778-0004
toma290973@gmail.com*

Кушнірчук Василь Анатолійович,
*аспірант,
кафедри богослов'я та релігієзнавства
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0009-0005-2184-0273
kyshnirchuk@ukr.net*

АВТОКЕФАЛІЯ ПРАВОСЛАВНИХ В УКРАЇНІ: ГОЛОВНІ АКТОРИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ДРАМИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Упродовж тривалого історичного періоду православні українці намагалися досягнути статусу автокефалії для своєї церкви. Найбільш плідним історичним періодом у цій справі стали ХХ та ХХІ століття, коли було реалізовано три спроби незалежнення православних від Московської патріархії. Особливої інтенсивності ця робота набула в останні три десятиліття, пов'язані з існуванням незалежної Української держави.

Процес незалежнення православних в Україні завершився на межі 2018–2019 рр. утворенням автокефальної Православної церкви України, поруч з якою продовжує існувати Українська православна церква Московського патріархату, що утворилася ще з часів тимчасової передачі Київської митрополії від Константинопольського патріархату до Москви в 1686 р.

У 90-х роках минулого століття вкотре були зроблені кроки до незалежнення православних в Україні. Особливу роль у цьому процесі відіграли очільники УАПЦ та УПЦ Київського патріархату. З огляду на це, слід назвати імена патріархів Мстислава Скрипника, Дмитрія Яреми, Володимира Романюка та Філарета Денисенка а також митрополитів Мефодія Кудрякова та Макарія Малетича. Протилежну дію становить архієрейський корпус УПЦ МП, очолюваний митрополитами Володимиром Сабоданом та Онуфрієм Березовським. З боку держави ключову роль в незалеженні православних в Україні відіграв також інститут президентства. Усі глави Української держави, окрім В. Януковича, так чи так сприяли утвердженню незалежності православних в Україні. Політика кожного з них у церковній сфері мала свої особливості й утверджувала відповідні цінності в українському політикумі: «незалежна церква в незалежній державі» (Л. Кравчук), «єдина помісна православна церква України» (Л. Кучма), «автокефалія УПЦ Київського Патріархату» (В. Ющенко), «РПЦ як об'єднувальна сила Росії та України» (В. Янукович), «автокефалія для України як фактор єднання всіх православних» (П. Порошенко), «розрив УПЦ МП з Москвою як ознака українства» (В. Зеленський).

Попри те, що утворена у 2018 р. Православна церква України, очолювана митрополитом Епіфанієм Думенком, діє в Україні вже понад п'ять років, робота по утвердженню православної автокефалії в Україні ще далека від свого завершення. Сотні років духовної залежності від Москви не можуть минути одно-моментно. Нам треба бачити шляхи вивільнення від цих кайданів, щоб у кінцевому підсумку відновити територіальну, духовну, організаційну та політичну єдність українців. Попри трагізм нинішньої війни перед Україною щодо цього відкриваються нові перспективи.

Ключові слова: автокефалія, історія православ'я в Україні, православні церкви України, державно-церковні відносини.

Bondarenko Viktor,

*Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Theology and Religious Studies
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0003-4251-3448
v.d.bondarenko@udu.edu.ua*

Vysotska Tamara,

*PhD in Religious Studies,
Chief Specialist of The State Service
of Ukraine for Ethno-Politics and Freedom of Conscience
orcid.org/0000-0001-9778-0004
toma290973@gmail.com*

Kushnirchuk Vasyl,

*Postgraduate Student,
at the Department of Theology and Religious Studies
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0009-0005-2184-0273
kyshnirchuk@ukr.net*

AUTOCEPHALY OF ORTHODOX IN UKRAINE: KEY ACTORS IN THE CONTEXT OF THE HISTORICAL DRAMA FROM THE LATE 20TH TO THE EARLY 21ST CENTURY

Throughout a prolonged historical period, Ukrainian Orthodox believers sought to attain autocephaly for their church. The most significant historical epochs in this endeavor were the 20th and 21st centuries, witnessing three attempts to gain independence from the Moscow Patriarchate. This effort intensified notably in the last three decades, coinciding with the existence of an independent Ukrainian state.

The process of gaining Orthodox independence in Ukraine culminated on the brink of 2018–2019 with the establishment of the autocephalous Orthodox Church of Ukraine. Alongside it, the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, formed in 1686 during the temporary transfer of the Kyiv Metropolis from the Constantinople Patriarchate to Moscow, continues to exist.

In the 1990s, steps were once again taken towards the independence of Orthodox believers in Ukraine. Leaders of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) and the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate (UOC-KP) played a crucial role in this process. Notable figures in this endeavor include Patriarchs Mstyslav Skrypnyk, Dymytrii Yarema, Volodymyr Romaniuk, and Filaret Denysenko, as well as Metropolitans Mefodii Kudryakov and Makarii Maletich. Conversely, the hierarchical body of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, led by Metropolitans Volodymyr Sabodan and Onufrii Berezovsky, opposed these efforts.

The institution of the presidency also played a key role in the independence of Orthodox believers in Ukraine. All Ukrainian heads of state, except Viktor Yanukovich, in one way or another contributed to the affirmation of Orthodox independence in Ukraine. Each president's policy in the religious sphere had its peculiarities and affirmed corresponding values in the Ukrainian political landscape: “an independent church in an independent state” (Leonid Kravchuk), “a unified local Orthodox Church of Ukraine” (Leonid Kuchma), “autocephaly of the UOC-KP” (Viktor

Yushchenko), “the ROC as a unifying force of Russia and Ukraine” (Viktor Yanukovych), “autocephaly for Ukraine as a factor uniting all Orthodox believers” (Petro Poroshenko), “the split of the UOC-MP from Moscow as a sign of Ukrainian identity” (Volodymyr Zelensky).

Despite the establishment in 2018 of the Orthodox Church of Ukraine led by Metropolitan Epifanii Dumenko, the process of affirming Orthodox autocephaly in Ukraine is far from completion. Centuries of spiritual dependence on Moscow cannot be overcome instantly. We need to envision ways to break free from these bonds to ultimately restore territorial, spiritual, organizational, and political unity among Ukrainians. Despite the tragedy of the ongoing war, new prospects are emerging in this regard for Ukraine.

Key words: autocephaly, history of Orthodoxy in Ukraine, Orthodox churches of Ukraine, state-church relations.

Постановка проблеми та її актуальність.

Повне незалежнення (автокефалія) православних в Україні стало однією з найпомітніших подій у новітній історії нашої країни та всього світового православ'я. Як і кожний ланцюг історичних подій, що призвів до помітних зрушень у тій чи тій царині суспільного життя, автокефалія православних в Україні персоніфікована і має своїх основних дійових осіб – акторів історичної драми, чії дії призвели до утвердження автокефалії або заважали цьому. Трансформація православного інституційного поля України за останні десятиліття визначалася загальними суспільно-політичними процесами, пов'язаними з розпадом атеїстичної радянської держави, становленням незалежної Української держави з її прагненням до відновлення автокефалії Української православної церкви. Специфічну роль в аналізі цих трансформацій відіграють політичні лідери України, насамперед президенти, що й визначали державну політику щодо православних церков в Україні.

Аналіз досліджень та публікацій. В основу дослідження покладено першоджерела, створені на основі виступів, спогадів, офіційних документів щодо релігії перших осіб Радянського Союзу й незалежної України та відповідні матеріали церковних діячів останніх десятиліть.

Мета статті – виявити специфічну роль політичного керівництва України та останнього керівника СРСР М. Горбачова у формуванні православного ландшафту незалежної України від 1988 року, року радикальної зміни радянської держави щодо релігії в країні, до 2023 року, часу повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Виклад основного матеріалу. Найперше йтиметься про політичних керівників України і СРСР та очільників православних церков останніх 30–40 років, які, у кінцевому підсумку,

і визначили всі процеси, що привели до утвердження автокефалії православних в Україні. Суспільні трансформації, які вказували на недогве майбуття СРСР, усе чіткіше почали проглядатися з приходом до влади Михайла Горбачова (1931–2022 рр.), який докорінно змінив ставлення чинного режиму до релігії й церкви. Уже у квітні 1988 року він зустрівся з керівним складом Руської православної церкви й радикально змінив характер святкування ювілею 1000-річчя Хрещення Русі, перетворивши його з внутрішньоцерковної події на загальнонародне свято.

Горбачов відіграв помітну роль у змінах і в релігійному житті України, одну з найбільших проблем якої становило релігійне підпілля, насамперед діяльність у підпіллі Української греко-католицької церкви. Тодішній керівник України Володимир Щербицький (1918–1990 рр.) уважав вихід із підпілля УГКЦ фактором можливої дестабілізації ситуації в республіці, особливо в її західному регіоні. Михайло Горбачов, зі свого боку, з іміджевих міркувань прагнув вирішити цю проблему в переддень його зустрічі з Папою Римським Іваном Павлом II (1920–2005). Проблема почала розв'язуватися вже після зміщення В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК Компартії України та приходу на цю посаду Володимира Івашка (1932–1994), коли в листопаді 1989 р. було оголошено про державну реєстрацію громад УГКЦ.

Це призвело до тектонічних змін у релігійному житті України й дало поштовх до розвитку автокефалістських настроїв у православному середовищі в західному та центральному регіонах країни. Нинішній етап автокефального руху розпочався в лютому 1989 року, а вже в серпні перша парафія вийшла з підпорядкування РПЦ і під керівництвом майбутнього патріарха УАПЦ Дмитрія Яреми, (1915–2000 рр.) попросилася в підпорядкування Вселенського патріарха

Димитрія (1914–1991 рр.). Уже в червні 1990 р. в Києві відбувся Собор УАПЦ, що обрав патріархом Мстислава Скіпника (1898–1993 рр.). У цей же час у Москві відбувався помісний собор РПЦ, що з-поміж трьох претендентів, серед яких був і митрополит Філарет Денисенко (1929 р. н.) обрав патріарха Московського і всія Русі Олексія Рідігера (1929–2008 рр.).

Природно, що до цього часу митрополит Філарет, який був однією з найвпливовіших осіб у РПЦ, був противником автокефального руху в Україні, сподіваючись стати патріархом Московським. З огляду на те, що відродження УГКЦ і загальні державотворчі процеси вимагали розвитку ідеї автокефалії православних в Україні та подальшого становлення відповідних церковних структур. Усе це разом, включно з індивідуальним устремлінням до лідерства в церкві, і мало визначальний вплив на зміну позиції владики Філарета. Ми далекі від того, щоб жорстко критикувати його за позицію попереднього періоду. Для їх справедливої оцінки явно недостатньо суто сучасного погляду. На нашу думку, щоб правильно оцінити роль і місце очільника УПЦ КП в новітній історії України, слід виокремити щонайменше три періоди в житті цього церковного діяча, який нині переступив поріг свого 95-ліття.

Перший серед них – служіння Руській православної церкві, інкорпорованій у радянську систему, що була відтворена Й. Сталіном, де владики Філарет пройшов довгий шлях служіння, пов'язаний з духовним зростанням, активною адміністративною діяльністю переважно на посту очільника РПЦ в Україні – екзарха Київського і Галицького та глави автономного утворення – Української православної церкви, що з'явилася восени 1990 р. на підставі відповідної грамоти Московського патріарха.

Природно, що в цей період в його діяльності неважко знайти поступки, дії та думки, які солідаризувалися з унітарною позицією РПЦ та збереженням нею нероздільного панування на території колишнього союзу, в Україні й у всьому православному світі. З погляду сьогодення дня й оцінки тієї ролі, яку відіграв наш герой у становленні незалежності православних українців, цей період його життя видається не таким уже й важливим, очевидно, в оцінці загального внеску в утвердження автокефалії православних в Україні він не може

вважатися домінантою. З огляду на це, на ньому не слід надмірно загострювати увагу, як це роблять деякі дослідники (див. наприклад Балух В., Коцур В., Шкрібляк М., 2023), хоча про це важливо пам'ятати як про факт історії.

Очевидно, що важливий вплив на церкву і весь суспільно-політичний процес становлення України мав другий період життя владики Філарета, що був пов'язаний з його боротьбою з РПЦ як імперським центром. Він тривав від часу його призначення предстоятелем УПЦ і до отримання об'єднаною Церквою повної автокефалії у 2018 році, тобто майже три десятиліття. Саме події цих років (збереження та розвиток архієрейського та священничого корпусу, утворення УПЦ Київського патріархату, налагодження комунікації зі Вселенською патріархією щодо відродження Київської митрополії тощо) і становлять сутнісну вартість його діяльності.

Третім етапом у діяльності предстоятеля УПЦ КП слід уважати час від літа 2019 року і до цього часу, коли він не погодився бути в складі ПЦУ і намагається відтворити УПЦ КП, ліквідовану при отриманні Томосу про автокефалію. Ці дії патріарха Філарета важко пояснити. Тут, на наше переконання, змішані його гіпертрофоване лідерство та егоцентризм, а можливо, й оригінальне розуміння утвердження в Україні православного патріархату. За всіх обставин владики Філарет був і залишається однією з центральних фігур становлення православної незалежності в Україні. Особливу роль у сприянні владиці Філарету відіграли єпископи Яків Панчук (1931–2004 рр.) та Андрій Горак (1946–2010 рр.), які згодом стали митрополитами на Волині та Львівщині.

Ідея незалежності православних в Україні, яку концентровано втілював патріарх Філарет, не могла б розвинутися та реалізуватися, якби вона не отримала підтримки в народі. Значна частина українців не хотіла перебувати в духовній залежності від Москви. Саме тому рух за автокефалію постав і зміцнів, а згодом реалізувався в незалежній Українській державі. Особливою складністю вирізнялися перші роки становлення ідеї української автокефалії, що збіглися з початком нинішнього етапу відродження української державності. Тому не дивно, що від початку цих процесів патріарх Філарет почав тісно співпрацювати з першим Президентом України Л.М. Кравчуком (1934–2022 рр.).

Глава держави підтримав тоді ще митрополита Філарета в силу співзвучності тих цілей, які кожен із них ставив перед собою. Не випадково вже значно пізніше Л. М. Кравчук в одному з інтерв'ю скаже: «Я вважаю, Україні поталанило з тим, що саме він (митрополит Філарет – авт.) був на чолі Церкви. В непростий час для державотворення, будівництва Української православної церкви, міжконфесійних конфліктів він робив усе можливе, аби об'єднати український народ. Він живе, працює, служить Богові в ім'я Церкви та України» (Кравчук, 2014).

Фігура Президента Л. Кравчука та патріарха Філарета багато в чому схожі, оскільки обидва були діячами перехідної пори, які вийшли з радянського періоду й започаткували період незалежності нашої держави та православної церкви. Кравчук, як політик, уже на посаді Президента України добре усвідомлював важливість незалежності православних в Україні. Саме він трансформував гасло «Вільна Церква у вільній державі» у заклик творити незалежну Церкву в незалежній державі.

Звичайно, такі грандіозні перетворення не могли обійтися без прорахунків та помилок з боку глави держави. До них, насамперед, слід зарахувати недостатні зусилля Української держави в реалізації рішень Помісного собору УПЦ 1–3 листопада 1991 року; недостатньо тверда реакція на проведення т. зв. Харківського Собору 27 травня 1992 р.; небажання розвивати ідею автокефалії православних в Україні з допомогою УАПЦ, очолюваної патріархом Мстиславом Скрипником, який уже на той час мав канонічні зв'язки зі Вселенською патріархією; фактична заборона УАПЦ на догоду створення УПЦ Київського патріархату тощо. Ці та інші помилки завадили швидкому розв'язанню кризи в стосунках між православними в Україні, а сприяли зміцненню тут УПЦ Московського патріархату.

За президенства Л. Д. Кучми країна вже мала сформовану картину протистояння в православному середовищі. Інтереси Москви представляла УПЦ Московського патріархату, а національні інтереси обстоювали УПЦ Київського патріархату та відроджена УАПЦ. Л. Кучма реформував державні органи, що реалізовували державну політику в галузі релігійного життя. Ним була розформована Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України,

а її функції були передані Міністерству в справах національностей, міграції і культур, що вже в 1995 р. було розділене на два державні комітети – у справах національностей і міграцій та у справах релігій. Ці перетворення були викликані грубим втручанням Ради в справах релігій у процес становлення нової реальності в православному середовищі України, а також стали наслідком подій, пов'язаних із застосуванням сили до учасників похоронної процесії глави УПЦ КП патріарха Володимира Романюка (1925–1995 рр.) 18 липня 1995р. на Софійському майдані в Києві.

Загалом, політична лінія Л. Кучми в церковному питанні на перших етапах його правління вирізнялася зорієнтованістю на підтримку УПЦ Московського патріархату, певною мірою копіюючи проросійську зорієнтованість загальної політики Л. Кучми. Ситуація змінилася лише після згаданих подій 1995 року, коли Київський патріархат почав оцінюватися як патріотична сила, тоді було взято курс на пошук шляхів об'єднання православ'я в Україні, що спочатку бачився Л. Кучмі через посередництво РПЦ. З кінця 1990-х років важливим партнером Української держави в розв'язанні міжправославних суперечностей став Вселенський патріархат. На Фанар регулярно їздили українські делегації, були організовані перемовини щодо ситуації в українському православ'ї між Вселенською та Московською патріархіями за участі Уряду України. Л. Кучма та інші державні діячі щодо цього мали неодноразові зустрічі зі Вселенським та Московським патріархами, між якими як тоді, так і нині не було спільного погляду на модель розв'язання православної кризи в Україні.

Загалом, ідея утворення єдиної православної помісної церкви в Україні починала домінувати й була прямо виголошена Л. Кучмою у зв'язку з подіями, пов'язаними з 2000-літтям християнства. Упродовж десятилітнього правління Л. Кучми зроблено низку помітних кроків, спрямованих на розбудову релігійного життя в Україні. Серед них особливо слід відзначити продовження політики реституції церковної власності, розпочатої Л. Кравчуком, утворення Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій, налагодження міжцерковних зв'язків України з Ватиканом, запровадження практики відзначення релігійних діячів державними

нагородами, мінімізовано втручання держави і церкви в справу одне одного, радикально знижено конфліктогенність релігійного середовища, напрацьовано дієві відповідники реалізації державної та релігійної політики в державно-церковних відносинах тощо.

Рівне ставлення Л. Кучми до всіх трьох очільників православних церков (УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ) до певної міри відображало всю сутність церковної політики в кучмівське десятиліття. Президент відвідував і приймав у себе всіх цих та інших церковних лідерів і прагнув забезпечити їх мирне співіснування та вільну контактність.

З моменту започаткування УПЦ Московського патріархату в Україні з 1990 р. однією з найбільш помітних фігур у її керівництві був митрополит Володимир Сабодан (1935–2014), який перебував біля керма цієї церковної структури впродовж двадцяти двох років. Обраний українським єпископатом на т. зв. Харківському соборі влітку 1992 р. він був очільником УПЦ МП до 2014 року, співпрацюючи з політичним керівництвом України, починаючи з Л. Кравчука і завершуючи В. Януковичем, тобто при чотирьох президентах України, кожен з яких проводив власну політику в церковному питанні.

Так, можемо констатувати, що попри антуражний характер українізації православ'я в Україні за часів митрополита Володимира, саме він відіграв провідну роль у збереженні та зміцненні позицій Московського патріархату в нашій країні. За роки його правління УПЦ МП зросла кількісно, утворилася її могутня інфраструктура, зміцнився авторитет як в Україні, так і поза її межами. Натомість ні на крок не українізувалися духовні школи, церковні засоби масової інформації, а сама церковна структура дедалі більше інкорпоровувалася в РПЦ. Процес руху православних в Україні загальмувався і мав характер мрійливих роздумів, що лише зрідка загострювалися в середовищі єпископату РПЦ та УПЦ МП.

В усіх аспектах діяльності митрополита Володимира відчувалася цілковита суперечність між його проукраїнськими поглядами на різні сфери життя й небажання організаційного просування на шляху до незалежності православних в Україні. Це було особливо помітним у його спілкуванні з провідними

силами, що намагалися вплинути на ситуацію в Україні – Вселенською та Московською патріархіями. У ключових питаннях він завжди солідаризувався з позицією РПЦ та її священноначалом. Заради справедливості слід сказати, що українство митрополита специфічно впливало на вище політичне середовище України. Так, наприклад, він явно «українізував» позицію В. Януковича, який був безумовним прихильником просування руського православ'я в Україні.

Українська ментальність, що була притаманна митрополиту Володимиру, становила суміш сентиментів щодо культури та історії власного народу з безумовним підпорядкуванням вертикалі московської церкви. На що вказує позиція митрополита стосовно незалежності православних в Україні? Він був прихильником збереження єдності православних України, Росії та Білорусі, чому, безумовно, слугувала стабільність єпископату УПЦ МП, що стала принципом існування цього церковного утворення в період керівництва церквою митрополитом Володимиром. У психологічному плані він більше цінував власну стабільність та комфорт в український період, ніж потребу рідного народу в духовній незалежності.

Немалих зусиль до незалежності православних в Україні доклав президент Віктор Ющенко, хоч і не мав довершеного уявлення про механізм її отримання. Ще будучи главою уряду України, він відвідував як Вселенського, так і Московського патріархів з метою розв'язання цієї проблеми, однак його зорієнтованість на здобуття автокефалії лише для УПЦ Київського патріархату не дала йому можливості зрушити це питання з мертвої точки.

Через неправильну постановку проблеми не мав успіху і візит Вселенського патріарха Варфоломія в Україну у 2008 р. Він лише взайве продемонстрував те, що ключ до духовно-релігійної незалежності православних в Україні – у руках Константинопольського, а не Московського патріарха. Однак президент В. Ющенко в цьому питанні, як і в багатьох інших, не справився на думку фахівців, тому проблема так і залишалася відкритою.

Позиція В. Ющенка в питаннях упорядкування життя православних в Україні багато в чому нагадувала позицію Л. Кравчука, який також орієнтувався на підтримку

УПЦ Київського патріархату, ігноруючи існування УАПЦ. Такий підхід не міг мати успіху, оскільки Вселенський патріарх для надання автокефалії вимагав об'єднання всіх православних в Україні. Так, глава держави мав би опікуватися не майбуттям лише однієї частини православних в Україні, а об'єднанням усіх трьох дійсних церков – УПЦ КП, УПЦ МП та УАПЦ. Це розуміли багато хто в оточенні президента Ющенка, але не він сам, вважаючи себе найбільшим фахівцем у царині церковного життя. Переговорний процес між церквами так і не був налагоджений, що найбільше влаштувало Московський патріархат в Україні, який вимагав повернення УПЦ КП та УАПЦ в лоно московської церкви через каяття та пересвячення.

У результаті такої позиції В. Ющенка питання незалежності православних в Україні так і не зрушило з місця. Безкінечні ж реформування державних органів, до компетенції яких було віднесено регулювання державно-церковних та міжцерковних відносин в Україні, призвело ще й до втрати кадрового потенціалу. Все це разом підготувало ґрунт для реалізації проросійської позиції в питаннях православ'я наступним очільником держави В. Януковичем.

На посаді глави держави В. Янукович був єдиним серед президентів України, який не намагався сприяти утвердженню незалежності православних у нашій країні, хоча ще прем'єр-міністром України він не демонстрував такої відвертої позиції, спрямованої на підтримку лише однієї з православних церков, що діяли в Україні – УПЦ Московського патріархату. Як один із вищих посадовців В. Янукович зовні продовжував лінію Леоніда Кучми на розбудову державно-церковних відносин та замирення конфлікту між православними. Його позиція щодо церкви мала особливо ефектний вигляд на фоні непримиренної боротьби між В. Ющенком та Ю. Тимошенко. З огляду на це, багато релігійних діячів згадують заяву митрополита Мефодія Кудрякова (1949–2015 рр.), який очолював УАПЦ в період з 2000 до 2015 року, щодо сподівань на активну позицію В. Януковича в питанні об'єднання православних в Україні та наведення порядку в економіці.

Однак В. Янукович, ставши президентом країни, почав реалізовувати лінію на підтримку московської церкви в Україні. Ця лінія стала продовженням усього того, що Янукович

демонстрував, працюючи ще на Донбасі, – заборонив очільнику УПЦ КП Філарету побудувати церкву в себе на батьківщині, був одним із помітних жертводавців при відбудові храму Христа Спасителя в Москві, за кошти сумнівного походження відбудував Святогірський монастир і добився для нього статусу лаври, готував у Києво-Печерській лаврі комплекс приміщень, що слугували б резиденцією патріарха Московського Кирила Гундяєва, тощо.

При цьому зорієнтованість В. Януковича лише на одну з православних церков виправдувалася його відданістю саме цій церкві. Хоча вочевидь главі держави слід було б пектися і про замирення міжправославного конфлікту, що слугував доказом дестабілізації всього українського суспільства (див. наприклад Герман, 2010).

Саме із часів В. Януковича втручання РПЦ у міжправославні справи в Україні набрали найбільших обертів. Патріарх Кирило як ніколи часто почав бувати в Києві, проповідуючи тут «непорушну єдність трьох братніх народів» та інші наративи, що становили сутнісну концепту т. зв. «русского мира».

До цього ж періоду належать активні спроби Москви за участю В. Януковича усунути з посади глави УПЦ МП митрополита Володимира з подальшим закріпленням на ній промосковськи орієнтованих ієрархів – митрополита Іларіона Шукала, а згодом митрополита Антонія Паканича, які демонстрували готовність до мінімізації самостійності УПЦ МП. Спільним зусиллям патріарх Кирило та В. Янукович прагнули перетворити РПЦ на один із провідних інтеграторів пострадянського простору, повернення України до співдружності з Росією та її відходу від європейського вектора розвитку (див. Гвань, 2011).

Події, пов'язані з Револуцією гідності зруйнували ці плани й знову активізували пошуки православними шляху до незалежності. Після втечі В. Януковича з України у 2014 році були проведені вибори глави держави, у результаті яких ним став Петро Порошенко, який безпосередньо включився в роботу з конституювання автокефальної православної церкви в Україні.

З іменем п'ятого Президента України Петра Порошенка прийнято пов'язувати відродження автокефалії православних в Україні. Як і кожна велика справа, автокефалія не постала на

пустому місці, а повинна розглядатися як одна із завершальних ланок будівництва в Україні цілковито незалежної православної церкви, як результат зусиль багатьох церковних і політичних лідерів різних часів, а також мільйонів православних українців, що віками прагнули утвердження тут національної церкви.

Природно, що П. Порошенко разом із церковним керівництвом очолив рух до цієї мети, справедливо розцінюючи Церкву як один з важливих суспільних інститутів, що впливають не лише на духовно-релігійне життя нації, а й на процес її державотворення. «Тут не тільки релігія, тут геополітика, – заявив він, – для мене справа утвердження незалежної помісної церкви – такої ж ваги, як безвіз. Угода про асоціацію, як наша спільна боротьба за членство в НАТО. Це питання національної безпеки і оборони в цій гібридній війні. Тому що Кремль розглядає Російську церкву як один з основних інструментів впливу на Україну» (цит. за Порошенко, 2018).

Звичайно, нам не слід звертати увагу на різноманітні інсинуації щодо втручання нашої держави в процес становлення православної автокефалії, оскільки в історії, особливо в новій та новітній, ми не знайдемо прикладу появи помісної православної церкви без допомоги держави. Так і Україна продемонструвала єдність заінтересованих Церков і всіх гілок влади в питанні отримання автокефалії православних в Україні. Цей процес уже навіть за умови існування України як незалежної держави, як уже було показано, ішов непросто. Та і в силу історичних та політичних обставин і війни ще далекий від свого завершення. Однак події, що відбулися в кінці 2018 – на початку 2019 року стали певним підсумком багатовікової боротьби українського православ'я за незалежність. Москва відчайдушно бореться за збереження в наших землях Російської православної церкви, вигадуючи їй статус незалежної у внутрішньому управлінні, анексує українські православні парафії на тимчасово окупованих територіях та видаючи вірян, що вирішили перейти до автокефальної православної церкви в Україні – ПЦУ за рейдерів, які «захоплюють» ними ж побудовані храми.

На цьому непростому шляху Президент П. Порошенко, точно кажучи, припустився лише однієї політичної помилки, коли

фактично згорнув роботу з єпископатом УПЦ МП, обмежившись переходом до ПЦУ лише двох єпископів з Московського патріархату, вирішив максимально використати факт отримання Томосу про незалежність православних в Україні в боротьбі за другий термін президентського правління, відомий як «томос-тур». Це стосувалося західних і центральних регіонів України де ідея православної автокефалії мала вигляд добре вкоріненої та розвинутої.

Не налагодженими залишалися стосунки в керівній верхівці ПЦУ, що згодом призвели до сепаратних дій почесного патріарха Філарета, пов'язаних із відтворенням ліквідованого ним Київського патріархату, а також збереження певної фракційності в єпископаті ПЦУ тощо. Однак попри такі та інші ускладнення ця церква відбулася і прибавляє як кількісно, так і якісно.

Серед трьох церковних структур, що провели в січні 2019 р. Об'єднавчий собор, слід особливо відмітити роль Української автокефальної православної церкви та її очільників, які ревно оберігали й розвивали цю церкву. Ми вже згадували її патріархів Мстислава Скрипника та Дмитрія Ярему, а також митрополита Мефодія Кудрякова. Починаючи з 2015 до 2019 року УАПЦ очолив митрополит Макарій Малетич. Усе це були дуже різні діячі, як за освітою, церковним, адміністративним і політичним досвідом. Кожен з них так чи так прагнув знайти консенсус у розірваному світі українського православ'я. Всі вони змушені були боротися з очільником УПЦ КП Філаретом проти спроб поглинання УАПЦ. Патріарх Мстислав, як відомо, не визнав утворення УПЦ КП із залученням до її складу частини УАПЦ, усього ж остерігався і патріарх Дмитрій. Митрополити Мефодій та Макарій прагнули рівноправного об'єднання, а митрополит Мефодій повів переговори з УПЦ МП про об'єднання за умови отримання останньою реальної автономії від Москви. Принциповою лінії та рівноправ'я під час об'єднання напередодні проведення Об'єднавчого собору дотримувався і митрополит Макарій.

Упродовж президентського п'ятиріччя П. Порошенка сталися корінні зміни і в керівництві двох інших Церков – учасників об'єднавчого процесу. У 2014 р. обрано нового предстоятеля УПЦ МП митрополита Онуфрія

Березовського, а у 2019-му – предстоятеля автокефальної об'єднаної ПЦУ митрополита Епіфанія Думенка.

Митрополит Онуфрій упродовж усього свого служіння в церкві дотримувався проросійської орієнтації та збереження церковної єдності під омофором Москви. Від початків утворення митрополитом Філаретом національної православної церкви він зайняв позицію несприйняття цієї ідеї, відкликавши разом з єпископами Сергієм Генсичким та Аліпієм Погребняком підписи під рішенням помісного собору УПЦ МП в 1991 р., що актуалізував питання автокефалії в Україні.

Ця позиція проявилася в діяльності митрополита Онуфрія в негативній реакції на звернення Вселенського патріарха Варфоломія щодо об'єднання усіх православних українців у 2018 році. Священноначало УПЦ МП закликала тоді до повного ігнорування запрошення свого єпископату до об'єднання. До того нескладно зрозуміти, що участь єпископів УПЦ МП у проведенні об'єднаної собору завершилося б домінуванням митрополита Онуфрія та очевидним обранням його главою об'єднаної церкви. Однак він та його оточення зайняло контраверсійну позицію в цьому питанні й завело УПЦ МП у проблематичний статус. Поглибленню цієї ситуації сприяли й подальші дії предстоятеля УПЦ МП, зокрема запропоновані ним рішення Собору УПЦ від 22 травня 2022 року. Саме завдяки такій позиції митрополита Онуфрія церква має невизначений статус, а шляхи до переговорів з ПЦУ – заблоковані попередніми умовами, висунутими ними ж. УПЦ МП ігнорує закони, покликані регулювати релігійне життя, зокрема й закон про перейменування цієї церкви.

Очільник Православної церкви України митрополит Епіфаній очолює церкву з грудня 2018 року, саме на Об'єднаної соборі його обрано предстоятелем ПЦУ. Вибори глави ПЦУ видалися непростими. Попри однозначну підтримку з боку патріарха Філарета митрополиту Епіфанію довелося витримати внутрішню боротьбу в УПЦ КП, де конкуренцію йому склали кілька архієреїв, особливо Луцький митрополит Михайло Зінкевич. Однак уже на соборі він зняв свою кандидатуру після першого туру рейтингового голосування.

У другому турі виборів, у якому брали участь лише єпископи з митрополитом Епіфанієм,

конкурував митрополит Вінницький Сімеон Шостацький, який представляв УПЦ МП і був підтриманий єпископатою УАПЦ, що був невдоволений ставленням патріарха Філарета до цієї церкви в попередні періоди. У результаті набравши 36 голосів, переміг митрополит Епіфаній, а митрополит Сімеон з 28 голосами підтримки посів друге місце.

Отримавши Томос про автокефалію ПЦУ, митрополит Епіфаній разом з найближчим оточенням приступив до формування керівних органів церкви – Священного синоду, синодальних установ, єпархіальної структури тощо. Дещо згодом постало питання запровадження новоюліанського календаря, розвитку міжнародних контактів, видавничої діяльності, підготовки священства, зокрема, для українців, що виявилися за кордоном внаслідок військової агресії РФ проти України.

Як і кожна молода церква, ПЦУ має значну кількість проблем як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, частина з яких виникла внаслідок ковідної кризи та війни. Ідеться насамперед про відсутність контактності чи переговорної активності ПЦУ щодо УПЦ, а також про слабкість процесу визнання ПЦУ з боку інших православних церков. Досить повільним видався і процес переходу парафій УПЦ МП до ПЦУ, а тим паче монастирів, особливе місце серед яких посідають українські лаври.

Обраний у 2019 р. чинний Президент України Володимир Зеленський розпочав свою діяльність на цій посаді з демонстрації бажання відстороненості від проблем релігійного життя. Натомість частина його близького оточення, що перебувала в контакті з УПЦ МП, нині фактично призупинила процес переходу парафій УПЦ до складу ПЦУ та публічно підтримувала Московський патріархат (див. наприклад, Євстратій (Зоря), 2019). Така їхня позиція загострила суперечності в православному середовищі України. Однак уже з початку грудня 2022 р. В. Зеленський радикально переглядає своє ставлення до означеної проблематики. Можна вважати, що основною спонукою таких дій Президента стають факти колаборації представників УПЦ МП з агресором. Глава держави формує основне завдання нової політики в церковному житті – сприяння повному розриву УПЦ з Московським патріархатом. Із цією

метою СБУ проводить обшуки у багатьох єпископів УПЦ МП, розпочинає роботу з виселення симпатиків Москви з Києво-Печерської Лаври та низки інших відомих монастирів, накладає санкції на частину єпископату, створюється відповідна законодавча база тощо.

Щоправда, наразі ця робота так і не набула системного характеру. На відчутний розвиток цього процесу, вочевидь, доводиться розраховувати після ухвалення Закону України № 8371, який забезпечить механізм розв'язання питання про рішуче відмежування УПЦ від Московської патріархії. Поки що в країні продовжується вільний відтік парафій цієї церкви до складу ПЦУ, і хоч цей процес є доволі значущим, він іде переважно через поділ дійсної парафії, а тому далекий від свого завершення.

Висновки. Із метою зміцнення автокефалії православних в Україні Верховна Рада

мала б першочергово ухвалити Закон України № 8371. Держава має проявити більші медіаторські зусилля щодо об'єднання православних в Україні, напрацювавши модель такого об'єднання, яка влаштувала б обидві сторони міжцерковного протистояння, а також гармонізувати державну політику щодо церкви в центрі й на місцях.

ПЦУ мала б отримати всебічну підтримку від зовнішньополітичного відомства України в питанні здобуття нею ширшого міжнародного визнання, зокрема, з боку інших автокефальних православних церков.

Держава мала б надати автокефальній православній церкві стартові можливості для створення централізованого виробництва церковного начиння з метою нівелювання залежності вірян в Україні від постачання такого начиння з росії.

Список використаних джерел:

1. Балух В., Коцур В., Шкрібляк М. (2023). *Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії*. Київ : Адеф-Україна
2. Бокоч, В.М. (2020). Президент України Л.Кучма: особливості релігійної політики. *Релігієзнавчі студії*, № 21, с. 30–34. doi.org/10.32782/2663-6170/2020.21.4
3. Гват, Іван. (29.03.2011). Янукович – православний діяч міжнародного масштабу. *Радіо Свобода*, URL: <https://www.radiosvoboda.org>
4. Герман, Ганна. (06.04.2010). Янукович вірний одній Церкві. *Радіо Свобода*, URL: <https://www.radiosvoboda.org>
5. Гудзик Клара. (2005). Держава і Церква: Президент пообіцяв посередництво. *Газета «День»*, №107, URL: <https://day.kyiv.ua>
6. Евстратій, архієпископ. (23.11.2019). У Епіфанія визнали: Зеленський ставиться до церковного питання не так, як Порошенко. *Інтернет-видання «Главлком»*, URL: <https://glavcom.ua>
7. Кравчук, Л.М. (22.01.2014). Україні пощастило мати пастирем Патріарха Філарета: інтерв'ю / [спілкувався] Юрій Дорошенко // *Релігійно-інформаційна служба України*, URL: <https://risu.ua>
8. Левицький, Ю. (1996). Президент Леонід Кучма і його церковна політика. *Патріархат*. № 11 (311)
9. Порошенко, П. (19.04.2018). Єдина помісна церква – питання не релігії, а геополітики. *Інтернет-видання «Лівий Берег»*, URL: <https://lb.ua>

References:

1. Balukh V., Kotsur V., Shkriblyak M. (2023). *Relihiinyi chynnyk sotsiokulturnykh rozkoliv v ukrainskii istorii* [The religious factor in sociocultural divisions in Ukrainian history]. Kyiv: Adef-Ukraine [in Ukrainian].
2. Bokoch, V.M. (2020). Prezydent Ukrainy L. Kuchma: osoblyvosti relihiinoi polityky [President of Ukraine L. Kuchma: features of religious policy]. *Reliheznavchi studiyi*, №21, s. 30–34. doi.org/10.32782/2663-6170/2020.21.4 [in Ukrainian].
3. Hvat, Ivan. (29.03.2011). Yanukovych – pravoslavnyi diiach mizhnarodnoho mashtabu [Yanukovych – an Orthodox figure of international scale]. *Radio Svoboda*, Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org> [in Ukrainian].
4. Herman, Hanna. (06.04.2010). Yanukovych virnyi odnii Tserkvi [Yanukovych faithful to one Church]. *Radio Svoboda*, Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org> [in Ukrainian].
5. Hudzik Klara. (2005). Derzhava i Tserkva: Prezydent poobitsyav poserednytstvo [State and Church: The President promised mediation]. *Hazeta "Den"*, №107, Retrieved from <https://day.kyiv.ua> [in Ukrainian].
6. Evstratii, arkhiepyskop. (23.11.2019). U Epifaniyi vyznaly: Zelenskyi stavyt'sia do tserkovnoho pytannia ne tak, yak Poroshenko [Epiphanius admitted: Zelensky approaches the church issue not as Poroshenko did]. *Internet-vydannya "Hlavkom"*, Retrieved from <https://glavcom.ua> [in Ukrainian].

7. Kravchuk, L.M. (22.01.2014). Ukrayini poshchastylo maty pastyrem Patriarkha Filar eta: interv'yu [Ukraine was fortunate to have Patriarch Filaret as its shepherd: an interview] / [spilkuvavsya] Yuriy Doroshenko. *Relihiyno-informatsiyna sluzhba Ukrayiny*, Retrieved from <https://risu.ua> [in Ukrainian].

8. Levitsky, Yu. (1996). Prezydent Leonid Kuchma i yoho tserkovna polityka [President Leonid Kuchma and his church policy]. *Patriarkhat. №11* (311) [in Ukrainian].

9. Poroshenko, P. (19.04.2018). Yedyna pomisna tserkva – pytannia ne religii, a geopolityky [The only local church – a matter not of religion, but of geopolitics]. *Internet-vydannya "Livy Berekh"*, Retrieved from <https://lb.ua> [in Ukrainian].